

KŐSZEGHY ZSOLT

Egy magyar diplomata Borisz Godunov országában: Zalánkeményi Kakas István és Georg Tectander Moszkóviája

A nemzetközi és a hazai történettudományi műhelyekben az utóbbi években különösen népszerűvé váltak azok a témák, amelyek egy ország és egy nép adott korban észlelt jellegének, jellemzőinek bemutatását helyezik a kutatás fókuszába. Ez alól nem kivétel az ELTE Történeti Ruszisztikai Tanszéke sem, ahol már hosszú ideje születnek olyan publikációk, amelyek azt dolgozzák fel, hogy milyen képpel rendelkezhetett egy nyugat-európai diplomata vagy akár egy utazó, vagy egyszerű kereskedő a kora újkori Oroszországról.¹ Meggyőződésem szerint mindenképpen szükség van arra, hogy az országot az adott történelmi korban ott járt utazók látószögéből érzékeljük és értékeljük. Orosz szempontból gyakorlatilag mindenki nyugati utazónak számít, aki az országba nyugati irányból nyert belépést. Ezeknek az utazóknak a sorát gazdagítja a magyar diplomata, Zalánkeményi Kakas István, valamint a szászországi születésű Georg Tectander von Jabel, aki titkári minőségében kísérté el a magyar követet hosszú útjára, amelynek végcélja nem is Oroszország, hanem a szafavidák² által uralt Perzsa Birodalom volt. Zalánkeményi személye már csak azért is fontos a számunkra, mert ő volt az egyik első olyan magyar személy, akit egy európai nagyhatalom uralkodója küldött Oroszországon keresztül egy hasonlóan hatalmas birodalomba, Perzsiába a jogász végzettségű Tectanderrel együtt. A kettejük nevéhez köthető mű, amelyet cikkemben be kívánok mutatni, kiválóan megmutatja, milyennek látta egy császári szolgálatban álló magyar követ Oroszországot Borisz Godunov uralkodásának idején, a 17. század első éveiben, megmutatja továbbá a korabeli követjárások természetét s annak viszonyosságos voltát. Figyelmem fókuszában ez a két személy, pontosabban az általuk voltaképpen közösen készített mű, az *Iter Persicum* áll. Ahhoz azonban, hogy meg tudjuk érteni Zalánkeményi és Tectander művének jelentőségét, szükséges röviden felvázolni azt a történeti és történetírói közeget, amelyben maga az *Iter Persicum* született.³

¹ Radnóti Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században*. Budapest, 2002.; Szvák Gyula: *Moszkóvia és a nyugat*. Budapest, 1988.

² A Perzsa Birodalomban a Szafavida-dinasztiába tartozó sahok uralma 1501-től 1731-ig tartott. Az általunk tárgyalt korszakban volt hatalmon a dinasztia egyik legjelentősebb uralkodója, I. Abbász sah (1587–1629), aki a perzsák birodalmát ismét komoly hatalmi tényezővé tette.

³ Tectander, Georg: *Iter Persicum. Kurze doch ausführliche und wahrhaftige Beschreibung des Persianischen Reiss*. Meissen, 1609. A műnek létezik egy korábbi kiadása is 1608-ból, ez azonban elveszett.

Zalánkeményi Kakas István alakja a magyar és nemzetközi történetírásban

Az egyik legképzettebb magyar diplomata életpályája és titkárával közösen írt műve méltatlanul háttérbe szorult a magyarországi kutatásban. A történetírás hosszú évekig mintha megfeledezett volna a nagy formátumú utazóról, s a huszadik század második felében is inkább irodalomtörténeti oldalról közelítettek az *Iter Persicum*hoz. Sokkal kevésbé vették figyelembe annak meglehetősen fontos történeti vonatkozásait. Zalánkeményi és Tectander művével a szakirodalomban első ízben egy porosz születésű, de Oroszországban élő és alkotó történész, Friedrich von Adelung grandiózus munkájában találkozhatunk.⁴ Az 1846-ban kiadott kétkötetes mű egészen 1700-ig veszi sorra és elemzi az Oroszországba látogató külföldi utazók leírásait, köztük Zalánkeményi Kakas István⁵ és Georg Tectander munkáját.⁶ Magyar szerző először viszonylag későn, 1892-ban közölt részleges fordítást és értekezést Zalánkeményiről. A Nagybecskereken megjelent művet Szamota István jegyzi, a kötet pedig a *Régi magyar utazók Európában* címet viseli. Ebben a könyvben található a mű első magyar nyelvű kritikai fordítása.⁷ A kor színvonalán kiváló munkának számított; a fordító számos más utazó – Herberstein,⁸ Mayerberg,⁹ Contarini,¹⁰ Olearius,¹¹ Jenkinson¹² – munkájával veti össze a magyar utazó és titkára leírását. Néhány évvel később, 1897-ben Szinyeyi József közöl szócikket Zalánkeményiről a *Magyar írok élete és munkái* című lexikon ötödik kötetében,¹³ túlzottan sok adattal azonban nem szolgált. Ezt követte a huszadik század elején egy életrajzi könyv, amely az általunk tárgyalt diplomata életpályájának szentel figyelmet. A Veress Endre által írt, 1905-ben kiadott mű nemcsak Zalánkeményi Oroszországon át Perzsiába tartó utazását teszi vizsgálat tárgyává, hanem részletesen bemutatja életpályáját.¹⁴ A maga korában páratlanul precíz és adatgazdag mű azonban teljesen életrajzi ihletésű; nem elemzi részletesen Zalánkeményi és Tectander Oroszországról írt művét. A következő, témánkba vágó műre egészen 1955-ig kellett várni, amikor Nyíreő István közölt egy rövid értekezést a Földrajzi Közleményekben.¹⁵ 1983-ban jelent meg Tardy Lajos cikke a *Régi magyar követjárások keleten* című kötetben,¹⁶ amely szintén bemutatja

⁴ Adelung, Friedrich von: *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Rußland bis 1700*. 2. Bd. St. Petersburg, 1846.

⁵ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 127–136.

⁶ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 136.

⁷ Szamota István: *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*. Nagybecskerek, 1892.

⁸ Herberstein, Sigmund Freiherr von: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Wien, 1549.

⁹ Mayerberg, Augustin Freiherr von: *Iter in Moscoviam, ad Tsarem et Magnum Ducem Alexium Mihailowicz*. Köln, 1679.

¹⁰ Contarini, Ambrogio: *Questo e el Viazio de misier Ambrosio Contarini*. Venezia, 1487.

¹¹ Olearius, Adam: *Ausführliche Beschreibung der kundbaren Reyss nach Muscow und Persien*. 1647. 2. Ausgabe: 1656.

¹² Jenkinson, Anthony: *The voyage of M. Anthony Jenkinson into Russia, wherein Osep Napea, first Ambassador from Emperour of Moscovia to Queene Mary, was transported into his Countrey, Anno 1557*. In: *The Principall navigation, voiaiges and discoveries of the English nation*. Comp. Richard Hakluyt, London, 1589. 333–347.

¹³ Szinyeyi József: *Magyar írok élete és munkái*. 5. köt.(Iczés–Kempner). Budapest, 1897. Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k10033.htm>.

¹⁴ Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István, 1558–1603*. Budapest, 1905.

¹⁵ Nyíreő István: *Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába*. Földrajzi közlemények, 79. évf. (1955) 67–73.

¹⁶ Tardy Lajos: *A XVI. század végének magyar diplomatája: Kakas István*. In: *Régi magyar követjárások keleten*. Budapest, 1983. 158–164.

Zalánkeményi utolsó utazását. Az 1980-as évek végén Szvák Gyula idézte többször is a magyar utazó sorait a *Moszkóvia és a nyugat* címet viselő könyvében,¹⁷ s két évvel ezt követően, 1990-ben Mary György elkészítette az *Iter Persicum* majdnem teljes, a követi beszédet azonban nem tartalmazó fordítását.¹⁸ 1993-ban találkozunk egy Bencsik Gábor által írt rövid, lexikonban található összefoglalással,¹⁹ s 2002-ben Radnóti Klára is idézte Zalánkeményi és Tectander közös leírását a nyugat-európai Oroszország-képet bemutató művében.²⁰ Megállapíthatjuk azonban, hogy témánkban 1905 óta nem született sem monográfia, sem pedig nagyobb terjedelmű tanulmány.

Orosz részről a kutatás eddig meglehetősen keveset reflektált e műre. A 19. század közepén az egyik, ha nem a legnagyobb orosz történész, Vaszilij Kljucsevszkij külön könyvet szentelt az oroszországi követjárások történetének,²¹ de nem szentel figyelmet Zalánkeményi és Tectander alakjának. A huszadik századi történészek közül M. A. Alpatov tett kísérletet a korbéli Nyugat-Európa Oroszország-képének az összefoglalására,²² de témánkban orosz részről átfogó szintézis eddig még nem született. Az orosz történészek körében a tizenhetedik század eleji források tekintetében más szerzők – Margeret,²³ Massa,²⁴ Olearius – számítanak meghatározónak, és sajnálatos módon a mai napig nem szentelnek kellő figyelmet a császári követ beszámolójának.

Oroszország-leírások a 16. századból és a 17. század elejéről – Zalánkeményi és Tectander művének helye forrásban

A történeti közgondolkodás szereti idézni azt a jól ismert mondást, hogy orosz részről Európára csak I. Péter cár vágott ablakot. Ez a hangzatos kitétel természetesen nem jelenti azt, hogy korábban semmilyen diplomáciai kapcsolat ne létezett volna a moszkvai Oroszország és Európa más államai között. A moszkvai fejedelemség tulajdonképpen III. Iván uralkodásának kezdetekor (1462) került vissza Európa diplomáciai térképére. Ezt követően kimutathatóan megszorodtak a nyugatról érkező követjárások Oroszországban.²⁵ A legtöbb szerző ráadásul erre az időre teszi a korlátlan cári autokrácia kialakulását is, amely a külföldiek számára a legszokatlanabb, egyben a legmegdöbbentőbb tapasztalat volt, amellyel Oroszországban találkoztak.²⁶ E rövid írás keretei közt nincs mód arra, hogy részletesen foglalkozzunk a korszak valamennyi Oroszország-leírásával, de röviden bemutatjuk az országról szóló leírások jellegét, illetve azok megszorodásának okait.

¹⁷ Szvák: *Moszkóvia és a nyugat*, 136–140.

¹⁸ Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*. Budapest, 1990. 313–360.

¹⁹ Bencsik Gábor: *Kakas István*. In: *Magyar utazók lexikonja*. Szerk. Balázs Dénes. Budapest, 1993. 188–191.

²⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 110.

²¹ Kljucsevszkij, V.: *Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve*. Moszkva, 1916. 264.

²² Alpatov, M. A.: *Csto znal poszolszkij prikaz o Zapadnoj Jevrope vo vtoroj polovinye XVII v. In: Isztorija i isztoriki. Isztoriografija vszeobscsej isztorii*. Moszkva, 1966.

²³ Margeret, Jacques: *Estat de l'Empire de Russie et Grand Duché de Moscovie*. Paris, 1607.

²⁴ Massa, Isaac: *Een coort verhael van beginn oorspronck deser tegenwoordige troebelen in Moscovia, totten jare 1610 int cort overlopen ondert gouvernement van diverse vorsten aldaer*. 1610.

²⁵ Erről részletesebben lásd: Alpatov, M. A.: *Russzkaja isztoriceszkaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII-XVII vv.* Moszkva, 1973. 456.

²⁶ Erről részletesebben lásd: Kljucsevszkij: *Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve*. 264.

A moszkvai Oroszországot bemutató leírások a 16. század első negyedében kezdtek megszorodni, amelynek döntően egyház- és politikatörténeti okai voltak. A római egyház tekintélye Luther és a reformáció korában a mélypontra süllyedt, ráadásul az Oszmán Birodalom is komoly veszélyt jelentett Európára nézve. Ilyen helyzetben a pápa figyelme szükségszerűen fordult a távoli keresztény birodalom felé, amelyet a pápai hatalom szinte az egész 16. században egy törökök elleni potenciális szövetségesként kezelt. Ezzel párhuzamosan felmerült az oroszok katolizálásának a terve is, ennek a küldetésnek az irreális voltára majd csak a század vége felé, 1581-ben fog rámutatni a híres pápai legátus, Antonio Possevino. Ez a történelmi helyzet szükségszerűen vezetett ahhoz, hogy Európa műveltebb olvasóközönsége körében megnőtt az érdeklődés a távoli, már-már egzotikusnak mondható Moszkóvia iránt. 1515 után sorra jelennek meg azok az írások, amelyek III. Vaszilij országát mutatták be. Fontos rögtön megjegyezni, hogy szerzőik közül sokan – Alberto Campense,²⁷ Paolo Giovio²⁸ és Johannes Fabri²⁹ – nem részesültek abban a szerencsében, hogy el is jussanak orosz földre. Ebből adódóan sok leírás bővelkedik a hallomás útján szerzett, minden valóság alapot nélkülöző megállapításokban, sőt bizonyos források nem mentesek a naiv, kitalált rémtörténetektől sem. E szerzők számára Oroszország egy ismeretlen világ volt, tele számos furcsasággal, Nyugat-Európában szokatlan dologgal. A leírások mindegyike tartalmaz visszatérő elemeket, olyan sztereotípiákat, amelyekkel jogosan vagy épp jogtalanul az orosz államot és népet jellemezték. Épp ez adja az *Iter Persicum*, valamint a témába vágó összes mű értékét: a kora újkori Oroszország olyan szféráját mutatják be, amelyekről az orosz források hallgatnak, hiszen számukra az orosz hétköznapi élet megszokott dolognak számított.

Az országról szóló leírásokat azonban éppen ezért erős forráskritikával kell kezelnünk, s ez még azokra a szerzőkre is igaz, akik valóban eljutottak Oroszországba. Közülük egyértelműen kiemelkedik a német Sigmund Herberstein, aki már 1517-ben járt Moszkóviában, ahová 1526-ban még egyszer visszatért.³⁰ A Miksa császár követeként orosz földön járt szerző műve a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* címet viseli, s az egyik, ha nem a legjelentősebbnek mondható 16. századi forrásnak számít. 1549-ben jelent meg Bécsben,³¹ amit még több kiadás követett, s több nyelvre is lefordították. A mű ilyenformán Európa legismertebb Oroszország-könyvévé nőtte ki magát, s olyan, szinte kötelező olvasmánnyá vált az országba utazók számára, mint egy enciklopédia. Zalánkeményi és Tectander is hivatkoztak Herberstein leírására, átvéve belőle több elemet is. Megállapítható tehát, hogy nagyjából 1550-ig leginkább az itáliai és a német Oroszország-recepció volt a meghatározó,

²⁷ A holland származású, de Itáliában élő Alberto Campense műve 1523-ban született, s először 1543-ban adták ki Velencében. Erről részletesebben: Adelung, Friedrich von: *Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700*. Amsterdam, 1960. 181–184.

²⁸ Como város püspökének, Paolo Giovionak a műve 1537-ben jelent meg Rómában, s hamar elterjedt Itália művelt olvasóközönsége körében. Hasonlóan Campenséhez, ő sem járt Oroszországban, így műve bővelkedik a máshonnan átvett, esetleg hallomás útján szerzett információkban. Adelung: *Übersicht*, 187–191.

²⁹ A svájci származású Johannes Fabri híres teológus és a reformáció esküdt ellensége volt. Az I. Ferdinánd szolgálatában álló Fabri 1525-ben találkozott III. Vaszilijnak Spanyolországból visszatérő két követével, akikről információt szerzett szülőföldjük viszonyairól. Fabri sem járt azonban soha Oroszországban. Az ennek ellenére jelentősnek mondható műve 1525-ben jelent meg Tübingenben. Adelung: *Übersicht*, 184–186.

³⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 19.

³¹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 20.

s Zalánkeményi és Tectander műve is az 1600 után újra feléledő német irányvonalba illeszkedett.

Az 1550-es évekre tehető az a folyamat, melynek során Európa többi országa is felfedezte magának a moszkvai Oroszországot. Ebből a korszakból egyértelműen kiemelkednek az angol szerzők leírásai, ami természetesen szorosan összefüggött azzal, hogy az angol kereskedők és a *Muscovy Company* ebben az időszakban folyamatosan komoly privilégiumokat kaptak IV. Ivántól, s szinte teljesen megszerezték a Perzsiából Oroszországon keresztülhaladó kereskedelem feletti ellenőrzést. Az angol kereskedők oroszországi központja a Dvina folyó torkolatánál fekvő Kholmogory volt, amelyet maguk az angol kereskedők alapítottak 1554-ben. Kholmogory városa mellett épült ki 1584-ben az a kereskedőtelep, amelyből később kialakult Arhangelszk városa, amely egészen I. Péter koráig az orosz külkereskedelem egyik legfontosabb központjának számított.³² Ebben a helyzetben nem csoda, hogy sok angol leírás látott napvilágot Moszkóviáról, s az első jelentős értekezés Richard Chancellor nevéhez fűződött. Chacellor 1553 és 1556 közt tartózkodott Oroszországban VI. Edward angol uralkodó megbízásából, s nemcsak Arhangelszkbe, hanem Moszkvába, IV. Iván udvarába is eljutott.³³ Értekezése többször is megjelent, általában más szerzők által összeállított könyvek fejezeteként. Ezek közül az úgynevezett *Haklyut's Collection* a legfontosabb, melynek első megjelenési időpontja nem ismert, annyi azonban bizonyos, hogy a 17. század folyamán még több kiadást is megért.³⁴ A Chancellor-féle küldöttséggel együtt Moszkvában járt Steven Burrough 1556-ban írt műve a fent említett leírással együtt fontos forrása az angol–orosz kereskedelmi kapcsolatoknak s a korabeli nyugat-európai ember látószögén keresztül bemutatott Oroszország-képnek. Angol részről mindenképpen említést érdemel továbbá Anthony Jenkinson, aki 1557 és 1571 közt öt alkalommal is járt orosz földön, találkozva IV. Ivánnal is, s bejárva az egész országot, értékes beszámolókat közölve Oroszországról.³⁵

1570 után továbbra is számos angol leírás jelent meg Oroszországról, azonban ebben az időszakban újra megszaporodnak az itáliai és a német szerzők művei is, sőt erre az időre tehető dán és svéd utazók műveinek felbukkanása. Már 1572-ben megjelent az első jelentős svéd utazó, Paul Juusten munkája. Abo városának püspöke három évvel korábban, 1569-ben járt IV. Iván országában, mégpedig III. János svéd király követeként.³⁶ Európa északi felén ebben a korszakban több jelentős Oroszországgal foglalkozó útleírás jelent meg meg, közülük mindenképpen ki kell emelni a dán Jakob von Ulfeldt írásait, akit II. Frigyes dán uralkodó 1575-ben és 1578-ban is Oroszországba küldött népes küldöttség élén.³⁷ Mivel mindketten követség tagjaként, illetve vezetőjeként jártak az országban, leírásaik sokkal hitelesebbnek mondhatók, mint azoké, akik nem jártak ott.³⁸

Az 1580-as évek fontos követe volt az itáliai származású Antonio Possevino, aki az egész 16. század egyik, ha nem a legjelentősebb értekezését írta IV. Iván Oroszországról. A pápai

³² Scheltjens, Werner: *De invloed van ruimtelijke veranderingen op operationele strategieën in de vroeg-moderne Nederlandse scheepvaart: een case-study over de Nederlandse scheepvaart in de Finse Golf en op Archangel*. Groningen, 2009. 25.

³³ Poe, Marshall: *A people born to slavery. Russia in early modern European ethnography 1476–1748*. Ithaca, 2000. 241.

³⁴ Adelung: *Übersicht*, 200–204.

³⁵ Adelung: *Übersicht*, 198–200.

³⁶ Adelung: *Übersicht*, 244–252.

³⁷ Adelung: *Übersicht*, 273–283.

³⁸ Adelung: *Übersicht*, 273.

legátus terjedelmes műve a korabeli Moszkóvia szinte minden szegmensét bemutatja, legerősebben az uralkodói hatalomra és a pravoszláviára reflektál. Ez nem meglepő, ha tekintetbe vesszük azt a tény, hogy Possevino kettős céllal érkezett orosz földre: közvetítenie kellett a nagyfejedelem és a lengyel uralkodó között a béke érdekében, továbbá rá kellett volna vennie IV. Ivánt egy törökök elleni háborúra. Az előbbi célt sikerrel teljesítette a legátus, az utóbbiban viszont kudarcot vallott. A művelt jezsuita már külön tervet is kidolgozott arra, hogyan lehetne Oroszországot katolizálni, sőt az uralkodóval is volt szerencséje rövid eszmecsere-t folytatni vallási kérdésekről.³⁹ A pápa követje azonban végül arra a megállapításra jutott, hogy az orosz népet nagyon nehéz lesz katolizálni. Az 1580-as években így Rómában lekerült a napirendről az oroszok római hitre történő áttérítésének programja, s az 1600-as években már lényegesen kevesebb pápai küldöttség fordult meg orosz földön.⁴⁰

A 16. század utolsó húsz évének forrásai közül mindenképpen ki kell még emelni az angol és holland szerzők objektívabb írásait. Angol részről Jerome Horsey és Giles Fletcher számítanak a legjelentősebb szerzőknek. Az angol kereskedő Horsey-t I. Erzsébet királynő küldte Oroszországba, hogy az ottani angol kereskedők és az orosz hatalom viszonyát felügyelje. 1573-ban érkezett Moszkvába, ahol a *Russia Company* egyik vezetőjeként egészen 1591-ig élt, megszakítás nélkül.⁴¹ Hosszú, ám meglehetősen zavaros értekezést közölt IV. Iván uralkodásáról, viszont rendkívül értékes fejezetekben mutatja be a cári hatalom jellegét az *opricsnyina* ideje alatt. A hányatott sorsú, többször börtönben is sínylődő Horsey csak jóval később, 1621-re tudta elkészíteni kéziratát, amely először 1626-ben jelent meg Londonban,⁴² majd hosszú időre a feledés homályába merült.

Az angol szerzők közül a legátfogóbb és legobjektívebb írás minden kétséget kizáróan Giles Fletcher nevéhez köthető, aki 1588-ban szintén I. Erzsébet követségének tagjaként járt Oroszországban. Művében, amelyet már 1591-ben kiadtak⁴³ „*Of the Russe Commonwealth*” címen, a korabeli orosz állam és társadalom szinte minden szegmense bemutatásra kerül. Az angol szerző az ország éghajlatától kezdve az orosz nép jellemzésén át az uralkodói hatalomig szinte minden fontosabb aspektusnak figyelmet szentel, így műve – hasonlóan Herberstein leírásához – a moszkvai Oroszország sajátos enciklopédiájává lett. Időközben bizonyítást nyert, hogy az angol utazó nemes egyszerűséggel több fejezetet is átvett Herberstein művéből, például az orosz tél leírását, Moszkva építészetének, valamint az orosz koronázásnak a bemutatását.⁴⁴ A korábban egyetemen tanító Fletcher szinte irodalmi igényességgel megformált leírása széles körben vált ismertté az Oroszországba utazó külföldiek előtt, olyannyira, hogy még Zalánkeményi Kakas István is bizonyíthatóan vett át tőle különböző elemeket.

Ebből az időszakból II. Rudolf császár követének, Niklas von Warkotschnak⁴⁵ a leírása emelhető még ki, aki 1589 és 1594 között három alkalommal is járt Fjodor cár udvarában, továbbá az 1590-es évekre tehető a különböző holland expedícióknak az elindulása a Jeges-tenger és a későbbi Arhangelszk térségébe. Jan Huyghen van Linschoten már 1588-ban járt

³⁹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 33.

⁴⁰ Erről részletesebben: Kljucsevszkij: *Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve*, 27.

⁴¹ Erről részletesebben: Berry, Lloyd – Crummey, R. O.: *A Rude and Barbarous Kingdom. Russia in Accounts of the Sixteenth-Century English Voyagers*. Madison, 1968. 262–270.

⁴² Poe: *A people born to slavery*, 244.

⁴³ Poe: *A people born to slavery*, 242.

⁴⁴ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 30.

⁴⁵ Erről részletesebben: Adelung: *Übersicht*, 401–427.

Lappföldön és a Dvina torkolatvidékén, értékes leírást adva a térség népeiről és zord természeti adottságairól; Cornelis Nay és Willem Barents pedig Szibéria északi részét tették vizsgálat tárgyává, midőn beszámolót készítettek 1594-re datálható expedíciójukról.⁴⁶ A holland utazók – hasonlóan az 1580-as években orosz földön járt flamand utazóhoz, Oliver Brunelhez – már komolynak mondható térképekkel rendelkeztek az országról, aminek a későbbiekben sok holland kereskedő vette hasznát.

Zalánkeményi Kakas István és titkára, Georg Tectander Borisz Godunov uralkodásának kellős közepén, 1602-ben érkeztek Oroszországba. Fontos hangsúlyozni, hogy eredeti úti céljuk nem Oroszország, hanem Perzsia volt, és természetesen nem a Zalánkeményi által vezetett követség volt az egyetlen, amelyet II. Rudolf uralkodása alatt orosz földre küldött. Két évvel a magyar diplomata nevével fémjelzett küldöttség után érkezett meg Borisz Godunov udvarába a császár újabb küldöttsége, amelyet Heinrich von Logau báró vezetett, aki szintén közölt egy rövid, ám fontosnak mondható leírást Oroszországról és annak lakóiról.⁴⁷ Művét sohasem adták ki, viszont kéziratban ma is megtalálható Bécsben. A rövid leírás kiválóan kiegészíti az *Iter Persicumot*, ami nem csoda, ha tekintetbe vesszük, hogy a Perzsiából Prágába tartó Georg Tectander 1604-ben Moszkvában találkozott a Heinrich von Logau vezette küldöttséggel, sőt még az audiencián is volt módja részt venni Borisz cár színe előtt.⁴⁸ Ekkor jelent meg először a cár előtt az *Iter Persicumot* végül kiadató Georg Tectander, így jogosan feltételezhető, hogy a műben bemutatott audiencia ezt az 1604-es alkalmat dolgozta fel. Logau és Tectander sorai tehát egymás kiegészítéseként is felfoghatók, s a két leírás számos egyezést mutat.

Zalánkeményi Kakas István és Georg Tectander mindössze három évvel a *szmuta*, tehát az úgynevezett Zavaros Időszak előtt járt e távoli országban. Éppen ezért e forrás a Zavaros Időszak kitörésének ok-okozati összefüggéseiről közöl rendkívül értékes leírást. Az Oroszországgal foglalkozó része kiválóan beilleszthető az 1600 és 1613 közti évekre eső nyugat- és közép-európai forrásanyagba. A korszakból számos jelentős forrás maradt ránk, s külön érdekessége ezeknek a leírásoknak, hogy szinte kivétel nélkül IV. Iván uralkodásával kezdik az oroszországi bajok okainak felvázolását. Az ekkoriban Moszkóviában járt Conrad Bussow (1611),⁴⁹ Jacques Margeret (1607) és Isaac Massa (1610) leírásaihoz képest tehát a Zalánkeményihez köthető mű számos ponton egyezést mutat, azonban bizonyos pontokon szélsőségesebb a magyar diplomata útleírása: sok esetben túlzóan pozitívan vagy éppen szélsőségesen negatívan viszonyul Oroszországhoz, különösen annak lakóihoz és vallásukhoz.

Zalánkeményi Kakas István karrierje és Oroszországba kerülésének rövid összefoglalása

Az 1600-as évek elején II. Rudolf császár rendkívül szorult helyzetben volt. Az Oszmán Birodalom fénykorát élte, s javában zajlott a magyar hadszíntéren a tizenöt éves háború, amelyben a két hatalmas birodalmon kívül ekkor már Erdély is érintett volt, de a császár számára a legveszélyesebb ellenségnek természetesen a Fényes Porta számított. Ilyen történelmi szituációban került sor a Német-római Birodalom és Oroszország diplomáciai kap-

⁴⁶ Adelung: *Übersicht*, 459.

⁴⁷ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 135.

⁴⁸ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 147.

⁴⁹ Bussow, Conrad: *Verwirrter Zustand des Russischen Reichs unter Regierung derer Czaren, Fedor Iwanowiz, Boris Gudenow, und sonderlich derer Demetrorium, auch Basili Susky, und des hierauf erwehlten Königlichen Pohlnischen Prinzen Uladislai von Anno 1584 biss 1613*. Lübeck, 1617.

csatlófelvételére, bár magát a külpolitikai aktust tekintve a moszkvai Oroszország a császár számára nem a célt, pusztán az eszközt jelentette egy másik hatalmas birodalommal történő szövetség kiépítésére. 1602-ben ugyanis II. Rudolf császár elhatározta, hogy viszonzza a szafavida-dinasztiába tartozó Abbász iráni sah 1600-ra datálható követségét, s elküldi követeit Perzsiába. Ebben minden valószínűség szerint az angol követ, sir Anthony Shirley közbenjárása is szerepet játszott.⁵⁰ A követség vezetőjévé a kor egyik híres diplomatáját, Zalánkeményi Kakas Istvánt nevezte ki.

Zalánkeményi európai mércével mérve is a kor egyik legképzettebb diplomatájának számított. 1558-ban született Kolozsváron tehető család gyermekeként. Kiváló oktatásban részesült: a bécsi egyetemen szerzett jogi doktorátust, de látogatta a bolognai és a padovai egyetem előadásait is, s Erdélybe már nagy műveltségű férfiúként tért vissza, tökéletesen beszélve számos nyugat-európai nyelvet. Nagy tudása és széles látóköre felkeltette az erdélyi fejedelemt, Báthory Zsigmond érdeklődését, aki 1590-ben udvarába hívta, s törvényszéke egyik bírójává tette.⁵¹ 1593-ban a törvényszéki bírót már az a megtiszteltetés érte, hogy ő vezethette a fejedelemt Angliába küldött delegációját, így lehetősége nyílt arra, hogy a korszak egyik legerősebb uralkodója, I. Erzsébet angol királynő előtt mondjon beszédet.⁵² Európa egyik legismertebb diplomatájává vált. Báthory Zsigmond uralkodása után az új fejedelmet, Báthory Andrást is szolgálta. A fejedelemt titkáráként számolt vele, aki számos jelentős megbízatást kapott. 1599-ben járt először a császár prágai udvarában, ahol Báthory András fejedelemt parancsára békétárgyalásokat folytatott II. Rudolf-fal. Még ez év novemberében visszatért Erdélybe, hazáját ekkor azonban már II. Mihály havasalföldi fejedelemt foglalta el. 1600-ban Zalánkeményi – vélhetően menekülési célzattal – feleségét Tirolba küldte, Botzen városába. Ugyanebben az évben Mihály vajda és a kolozsvári tanács három házát is elkobozta, ő azonban ki tudta eszközölni a császárnál, hogy jogtalanul elvett házait visszakapja. Ennek ellenére úgy döntött, hogy elhagyja a folyamatos háborúktól sújtott Erdélyt, s Tirolba, botzeni birtokára költözik. Az új lakhely megválasztása természetesen nem volt véletlen, mivel a művelt erdélyi diplomata második felesége, Römer Zsuzsanna udvarhölgy volt Habsburg Mária Krisztierna főhercegnőnél, aki Báthory Zsigmond felesége volt. Zalánkeményi az erdélyi fejedelemt udvarában ismerkedett meg a főhercegnővel, s rövidesen az egyik bizalmasa lett. Mária Krisztierna 1599-ben elhagyta Erdélyt, visszatért Grazba, és szorgalmazta Zalánkeményi költözését is, akinek Stájerországban birtokot is adományozott. A művelt diplomatát az Erdélybe történő visszatérés gondolata olyannyira nem foglalkoztatta, hogy még a Kolozsvár környéki birtokait is eladta, s feleségével együtt immár végérvényesen Botzen városában telepedett le. A főhercegnő révén azonban a császári udvarban is gyakori vendégnek számított.⁵³

Ilyen előzmények után nem volt meglepő, hogy Rudolf császár is őt szemelte ki a Perzsiába tartó követség vezetőjének. Zalánkeményi elfogadta megbízatást, s augusztus 27-én kíséretével útnak indult Prága városából.⁵⁴ A követség célja az volt, hogy a császár megnyerje magának Abbasz sahot szövetségesül egy az Oszmán Birodalom ellen indítandó háborúhoz. A császár motivációja könnyen érthető: a tizenöt éves háború miatt szorult hely-

⁵⁰ Ács Pál: *Kakas István utolsó követútja a Kaszpi-tenger mellé*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, rec.iti, Budapest, 2010. 581.

⁵¹ Bencsik: *Kakas István*, 188–191.

⁵² Nyíreő: *Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába*, 67–68.

⁵³ Erről részletesebben: Veress: *Zalánkeményi Kakas István*, IV–V. fejezet.

⁵⁴ Erről részletesebben: Veress: *Zalánkeményi Kakas István*, IV–V. fejezet.

zetben lévő Rudolf célja nem lehetett más, mint a törökök kétfrontos harcra kényszerítése. Ezt nyomatékosítandó, a császár levelet is küldött követe által a sahnak, amelyben biztosítja őt, hogy állhatatosan folytatni kívánja a törökök elleni háborút.⁵⁵ Zalánkeményi tisztában volt küldetése komolyságával és annak nehézségeivel is.

Útitársai közül ki kell emelnünk a szászországi jogászt, Georg Tectandert. aki a követ melletti titkári teendőket látta el. A fiatal kora ellenére nagy műveltséggel rendelkező titkár műve alapján tudjuk rekonstruálni a delegáció útját Perzsiába, ahonnan Zalánkeményi már soha nem tért haza.

A küldöttség tagjai hosszú és meglehetősen veszélyes útra vállalkoztak. Maga az utazás is számos veszélyt rejtett magában, azonban a legelrettetőbb minden kétséget kizáróan a hatalmas távolság volt. Perzsiába ugyanis Oroszországon keresztül vezetett az út, a császár küldöttjének mindenképpen, ugyanis már Magyarországon, a Hódoltság területén ellenségre ütköztek volna, így nem maradt más választás, mint kerülő úton, Oroszországon át eljutni Perzsiába. A követség már az út elején súlyos nehézségekkel találta magát szembe. Lengyelország délkeleti területein ugyanis pestis pusztított, s ennek következtében a követek gyakran a szabadban éjszakáztak, mivel a járvány miatt a településeket nem merték érinteni. Tectander gyakran említi művében, hogy az utak rossz állapota is rendkívül megnehezítette az előrejutást. Ez egybevág számos más utazó, különösen Herberstein véleményével, aki szintén gyakran számol be arról, hogy a saras utak miatt lengyel és orosz területen közlekedni szinte lehetetlen, még nem szélsőségesen rossz időjárás esetén is: „...a rossz utak és hidak miatt az út innen egészen Moszkváig még jó időben is nagyon fárasztó. Moszkva városáig több mint hatszáz híd található az úton, van közöttük olyan, amely egy mérföldnél is hosszabb, és rendkívül rozoga állapotú.”⁵⁶ Mazóviát és Litvániát átszelve a küldöttség 1602. október 15-én Szmolenszk térségében érte el a lengyel–orosz határt. Itt, ahogy azt szinte minden orosz földön járt utazó megemlíti, hosszú napokig kellett várakozniuk a cár, Borisz Godunov küldöttségére. A császár küldöttsége ugyanis innentől már kizárólag orosz kísérek gyűrűjében mehetett tovább, s november 9-én el is érték a fővárost, Moszkvát. Néhány nappal később Zalánkeményit az a megtiszteltetés érte, hogy audiencián vehetett részt öfelsége a cár színe előtt. Borisz cár az ilyenkor szokásos bőséges ételmisszeren és egyéb ajándékokon kívül egy perzsa nyelven kiválóan beszélő tolmáccsal is ellátta Rudolf császár követeit.⁵⁷ Pár nap elteltével a küldöttség továbbindult Kazányba, ahova december 23-án érkeztek meg.⁵⁸ A telet itt kellett tölteniük, s mivel a tél Oroszországban meglehetősen hosszú ideig tart, csak 1603. május 11-jén folytathatták útjukat a Kaszpi-tenger felé, miután a Volga jege már felolvadt. Asztrahán városában mintegy két hónapot vesztegelt a küldöttség, a követek nem kis bosszankodására. Július 22-én Zalánkeményi és küldöttsége ki tudott futni a Kaszpi-tengerre, s augusztus 8-án hajójuk kikötött Langeran városában, amely már a Perzsa Birodalom fennhatósága alá tartozott. Innen a császári követ hírnököt küldött Iszfahán városába, hogy tudassa a sahot érkezésükről. Az ekkor már súlyosan beteg és teljesen legyengült Zalánkeményit társai hordágyon vitték, azonban ez sem menthette meg: 1603. október 25-én Lahidzsánban meghalt. Feljegyzéseit átadta titkárának, Georg Tectadernek, ingóságait pedig végrendeletében feleségére hagyta.⁵⁹ Tectander

⁵⁵ Ács: *Kakas István utolsó követútja*, 577.

⁵⁶ Tectander, Georg: *Iter Perscium*. Meissen, 1609. 16–17. Saját fordítás.

⁵⁷ Ács: *Kakas István utolsó követútja*, 577.

⁵⁸ Nyíreő: *Kakas István utazása Moszkván át Perzsiába*, 67–73.

⁵⁹ Ács: *Kakas István utolsó követútja*, 577–578.

sikerrel teljesítette a küldetést, eljutott a sah udvarába, majd súlyos nehézségek után 1604 szeptemberében visszatért Prágába.⁶⁰

A műről

Georg Tectander a hazatérés után pár hónappal úgy döntött, hogy megírja visszaemlékezéseit. Áttekintve a rendelkezésre álló forrásanyagot megállapítható, hogy a titkár tisztában volt az Oroszországról szóló, korábban megjelent könyvek létezésével: „Tudomásom van arról, hogy a választófejedelem és kegyes hercegek az ilyen és ehhez hasonló peregrinációkkal kapcsolatban tetszésüket nyilvánítják.”⁶¹ Műve nem titkolt célja volt többek között az is, hogy „ha a jövőben mások követségbe vagy más ügyekben ilyen helyekre küldetnek, minél jobban tudomásuk legyen ezen tájak sajátosságairól, nevezetességeiről, valamint a népek erkölcsseiről”.⁶² A szászországi titkár 1605. január 8-án nyújtotta be művét Prágában a császár udvarában, s 1609-ben Meissenben a leírás megjelent nyomtatott formában is *Iter Persicum* címen. Magyar nyelven a szöveget kétszer adták ki, 1892-ben és 1990-ben, az orosz nyelvű kiadás 1896-ra datálható. Minden, amit erről a veszélyes vállalkozásról tudunk, ebből a műből rekonstruálható.⁶³

A művet a magyar történeti és irodalomtörténeti hagyomány is Zalánkeményinek tulajdonítja, ennek megfelelően szinte kizárólag őt szokták szerzőként megjelölni, jóllehet, magának a műnek a megírása Tectander nevéhez köthető. Mégsem teljesen alaptalan a magyar kutatóknak az a törekvése, hogy e forrást a magyar utazási irodalomhoz sorolják. Tectander ugyanis a könyv bizonyos részeit a magyar diplomata feljegyzései alapján készítette, amelyre utal is, s a szöveg filológiai jellemzőiből sok esetben megállapítható, hogy melyek azok a részek, amelyek a követ, illetve titkára tollából származnak. Segítségünkre van továbbá az, hogy fellelhetők a műben olyan események és helyek leírásai is, ahol Zalánkeményi követi minőségében járhatott, ahová viszont Tectander valószínűleg nem juthatott el. Ezek a váltások sok esetben érzékelhetők, különösen, amikor a szerző egyes szám első személyről harmadik személyre, illetve többes szám első személyre vált. A fent felvázoltak is alátámasztják, hogy az *Iter Persicum* legalább két szerző feljegyzéseiből összeszerkesztett mű, nem beszélve itt arról a számos elemről, amelyet Tectander korábbi német szerzőktől vett át.

Az *Iter Persicum* lehangsúlyosabb része Oroszországgal foglalkozik. A műben számos olyan információ és sztereotípiát találhatók az országról és annak lakóiról, amelyeket más egykorú források is megerősítenek, illetve említenek. Ilyen szempontból a mű kiválóan illeszkedik a 16-17. századi Oroszország-leírások sorába, érdekes elemekkel gazdagítva azokat. Olvasásakor azonnal feltűnik az a dichotómia, ahogyan Tectander az országhoz és az orosz néphez viszonyul. A szöveg egy részében kimondottan objektívan nyilatkozik, azonban megtalálható számos olyan visszatérő elem, amely a legtöbb 1602 előtti leírásban is szerepelt. Ezek a szélsőségesen negatív megállapítások a későbbi korokban is gyakran megjelentek. Fontos megjegyezni, hogy a követek az országba érkezés után szinte alig érintkezhetek bárkivel is, természetesen kivéve az őket kísérő prisztávokat. Ebből adódóan számos

⁶⁰ Tardy: *A XVI. század végének magyar diplomatája*, 158–164.

⁶¹ Tectander: *Iter Persicum*, Saját fordítás, 1–2.

⁶² Tectander: *Iter Persicum*, I-II. saját fordítás 1–2.

⁶³ A műnek két magyar fordítása is készült, azonban egyik sem teljes, hiszen nem tartalmazzák Zalánkeményi követi beszédét, amelyet az orosz uralkodó, Borisz Godunov előtt mondott el. A két fordítás: Szamota: *Régi magyar utazók Európában*, 1–37., valamint Monok (szerk.): *Magyar utazási irodalom*, 313–360.

hallomás útján szerzett információt vagy egyenesen hamis állításokat is lejegyeztek, amelyek forrásértéke azonban, ha ugyan más szempontból is, de szintén rendkívül fontos. Ezek a kitételek érzékletesen jelzik ugyanis, milyen kép élt Nyugat-Európa emberében a korabeli Oroszországról.

Moszkóvia és lakói – ahogy a császár követsége látta

Zalánkeményi és Tectander közösnek tekinthető írása bővelkedik azokban a sztereotípiákban, amelyek a korban Oroszországról és lakóiról már régóta közszájon forogtak Nyugat-Európában. Tectander rögtön megemlíti, hogy Oroszországba külföldiként senki sem léphet be, és általánosságban véve senki sem mozoghat szabadon uralkodói engedély nélkül: „Annyira zárt ország, hogy a nagyfejedelem engedélye és menlevele nélkül titokban sem megszökni, sem pedig az országba belépni nem lehet.”⁶⁴ Ez egybevág a 16. századi és a későbbi szerzők leírásaival. Herberstein már 1516-ban említi, hogy külföldiek Oroszországban engedély és kíséret nélkül egy lépést se tehetnek, s a IV. Iván idején ott járt Heinrich von Staden is arról számol be, hogy a határokat, különösképpen „az ország nyugati határait az oroszok nagy erővel őrzik”.⁶⁵ Később egy orosz zsoldban álló francia tábornok, Jacques Margeret 1606-os írásában megerősíti az oroszoknak ezt a külföldiekkel szemben tanúsított korántsem barátságos eljárását, azonban a követekkel szembeni bánásmódra leginkább a svéd követ, Paul Juusten panaszkodott 1569-es útja alkalmával. A svéd püspök szerint a határon a prisztávok minden aranyból és ezüstből készült dísztárgyát elvették, levetkőztették, kigúnyolták, majd arra kényszerítették, hogy három napig bezárva kenyéren és vízen éljen, s csak ezután engedték továbbutazni Moszkva felé.⁶⁶ Ha ilyen durva bánásmóddal a Zalánkeményi vezette küldöttségnek nem is kellett szembesülni, annyi világosan kiderül a leírásból, hogy minden követségnek hosszas procedúrát kellett elviselnie a határon. A protokoll szerint ugyanis amint egy nyugat-európai küldöttség elérte az orosz határt, azonnal jelenteniük kellett, milyen ügyben szándékoznak beutazni az országba, s még azt is meg kell várniuk, hogy a futár visszaérjen Moszkvából az uralkodói engedéllyel vagy éppen elutasító válasszal. Ha már sikerült a követeknek belépniük az országba, egy lépést sem tehettek egyedül. Afféle tisztes rabságba kerülnek, a melléjük kirendelt prisztáv és az örök kötelesek voltak őket kísérni mindenhol. Nem kevésbé fontos feladatnak számított a külföldiek oroszoktól történő tudatos elszeparálása. Tectander így ír erről: „Ahogy mi is, úgy előttünk már mások is megtapasztalhatták Moszkóviában ezt a szokást, amelyhez olyan erősen tartják magukat, mintha törvény lenne. E szerint a követekkel és küldöttekkel senkinek sem szabad szót váltania. Ennek talán az lehet az oka, hogy egyfajta lebecsülést jelentene a nagyfejedelem részéről az, hogy ha azokkal, akiket hozzá küldtek, valaki más is beszélni akarna. Elképzelhető az is, hogy azt gondolják, nem tudnánk illendően társalogni velük, vagy talán attól félnek, hogyha a követ több emberrel is beszélhetne, sok titkuk kiderülhetne.”⁶⁷ A prisztávokat kivéve senkinek nem volt szabad beszélnie a külföldi követekkel, s ők maguk sem válthattak szót az oroszokkal, ezt több más 16. századi utazó – Herberstein, Ulfeldt és Chancellor – is megerősíti. A 17. században a francia Jaques Margeret is arról számol be, hogy az örök senkit sem engedtek be a követek szállására, s maguk a küldöttek sem hagyhatták el felügyelet nélkül a szállásukat, illetve ha el is hagyták, egyáltalán

⁶⁴ Tectander: *Iter Persicum*, Saját fordítás. 36.

⁶⁵ Staden, Heinrich, von: *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*, Cram. Hamburg, 1964. 60.

⁶⁶ Adelung: *Übersicht*, 246.

⁶⁷ Tectander: *Iter Persicum*, 20. Saját fordítás.

nem volt szabad beszélniük a helyiekkel, s gyakran csak a szabad ég alatt engedték éjszákzni a követeket.

A helyzet nappal sem volt jobbnak mondható. Az utak rendkívül rossz állapota miatt csak nagyon lassan tudtak haladni, s ha ez még nem lett volna elég, az orosz kísérők mindent megtettek annak érdekében, hogy a követek útja a lehető leghosszabb ideig tartson. Tectander a következőképpen ír: „...kerülőutakon vezettek minket, hogy lehetőleg ne érjünk túlságosan hamar Moszkvába. Véleményem szerint ez a pestistől való félelmük miatt lehetett, hiszen fertőzött vidékről érkeztünk. A követnek azt hazudták – ugyanis ez a nép hajlamos hazugságra, csalásra és mindenféle egyéb bűnre –, hogy ezt parancsra teszik, melynek célja az, hogy a követ úr pihent maradjon, és az utazás során ne fáradjon el túlzottan. Naponta hét mérföldet is könnyedén megteheztünk volna, azonban nem haladtunk, csak hármat-négyet. Annak ellenére, hogy a követ átlátott ezeken a csalárd kifogásokon, bele kellett nyugodnia, s hagyni, hadd menjenek tovább a dolgok hasonlóképpen.”⁶⁸ Súlyos problémát jelentett továbbá, hogy az út sok esetben sűrű erdőségeken és mocsárvidékeken vezetett keresztül, így a küldöttség csak alig néhány mérföldet tudott haladni naponta. A pápai legátus, Antonio Possevino pedig egyenesen azt állítja, hogy kísérőik a nehezen járható utakon szaporították meg lépteiket, ahol pedig könnyebben lehetne haladni, ott szándékosan lassították a haladást.⁶⁹

Az orosz nép jelleméről közkézen forgó sztereotípiák sok esetben rendkívül túlzóan jelentek meg, s nagyban függtek attól, hogyan bántak a szerzővel látogatása alatt. Oroszországot a korban sokan úgy tartották számon, mint a barbárság hazáját. Véleményével Tectander nem állt egyedül. Már Barberini is leírta, hogy az „összes bennszülött nagy barbár”, s Mayerberg sem festett sokkal kedvezőbb képet az oroszokról, amikor arról írt, hogy milyen dölyfösek, s magukat minden más népnél előbbre valóknak tartják. Jacques Margeret is hasonlóképpen látta az oroszokat. „A nép durva és műveletlen, nagyon udvariatlan, ravasz és hitszegő, nem tiszteli sem a törvényt, sem a lelkiismeretet.”⁷⁰ Massa 1614-es leírásából már hiányoznak ezek a szélsőségesen negatív kitételek, amin nincs mit csodálkozni, hiszen a holland diplomata sokkal jobb bánásmódban részesült, mint más nyugat-európai társai, mivel Hollandia ebben a korban Oroszország legfontosabb kereskedelmi partnerének számított. A holland kereskedők – hasonlóan az angolokhoz – számos kiváltsággal rendelkeztek az országban, s a két ország széleskörű diplomáciai kapcsolatokat ápolt.⁷¹ A Tectander által felsorolt negatív sztereotípiák jóval később, 1633-ban is megjelentek Adam Olearius művében, különösen az oroszok csalárdsága. Több szerző is említi továbbá – elítélő hangon – az orosz nép és az alkohol kapcsolatát. A korai szerzők közül Contarini és Campense az alkoholizmust nemzeti gyengeségnek tartotta. Véleményük szerint az orosz emberek számára teljesen természetes dolog volt a napi szintű lerészegedés, sőt egyenesen lenézték azokat, akik nem hódoltak ennek a szenvedélynek.⁷²

A delegáció november 9-én érkezett Moszkvába. Az utókor szerencséjére Georg Tectander az itteni viszonyokról is részletes leírást ad. A Zalánkeményi vezette küldöttséget tágas házban szállásolták el, amelyet Tectander tiszta és gondosan berendezett épületként mutat

⁶⁸ Tectander: *Iter Persicum*, 20–21. Saját fordítás.

⁶⁹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 87.

⁷⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 110.

⁷¹ Lásd bővebben: Isaac Massa levelei a Staten Generaalnak, 1614, 1621.

⁷² Erről részletesebben lásd: Kampenszkij, A.: *O Moszkovii. In. Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi*. Moszkva 1997. 106.

be. Ettől a pillanattól kezdve a követek nem hagyhatták el a házukat, a városba engedély és kíséret nélkül nem mehettek be, sőt lovaikat is a prisztávok itatták helyettük. Ez az eljárás nem példa nélküli az Oroszországról szóló leírásokban. Herberstein és az itáliai származású Possevino, valamint az angol Richard Chancellor is megemlíti, hogy egyáltalán nem volt szabad elhagyniuk a házat, még élelmet sem vásárolhattak maguknak, hanem mindent a prisztávok hoztak nekik öfelsége a nagyfejedelem asztaláról.⁷³ Zalánkeményinek és társainak ebből következően semmiben nem kellett hiányt szenvedniük: naponta többször is kaptak élelmet az uralkodó költségén. Szerzőnk így ír erről: „...mindent, amire szükségünk volt, a szállásunkra hozták: ételt, ital, méhsört, sört, borpárlatot, húst, kenyeret, vaját, tojást, tyúkokat és minden egyebet, mindezt a nagyfejedelem költségére.”⁷⁴ Az audiencia előtti hetekről s így a Moszkvában töltött időről több forrásban is találunk említést. A követek bezárását és egy bizonyos fajta tisztaságban tartását Zalánkeményihez és Tectanderhez hasonlóan több Moszkóviában járt szerző is megemlíti. Tectander jó körülményekről és bőséges ellátásról ír, azonban a forrásanyagban találunk utalást ennek ellenkezőjére is. A jóval korábban, az 1520-as években Moszkóviában járt Sigmund Herberstein például megemlíti, hogy a szállásukon még ágy sem volt.⁷⁵ Még a dán követ, Jakob von Ulfeld is arra panaszkodott 1578-as útja során, hogy csak és kizárólag birka- és csirkehúst kapott, halat már nem, és az ivóvíz is erősen szennyezett volt.⁷⁶

Külön érdekessége az *Iter Persicum*nak, hogy arról az időszakról számol be, amelyet követően nem sokkal a moszkvai Oroszország történetének egyik legsúlyosabb háborújába, az úgynevezett Zavaros Időszakba sodródott. A legtöbb nyugati utazó, különösen Isaac Massa és Jacques Margeret a harcok kitöréséért Borisz Godunovot teszik felelőssé. Feltűnő, hogy az *Iter Persicum*ban nem találhatók szélsőségesen negatív kijelentések Borisz cárról. Szerzőnk nem vádolja a cárt azzal, hogy Dmitrij cárevics megölése árán került trónra. Ebben a kérdésben a mű jelentősen eltér az 1600 és 1613 Oroszországban járt szerzők munkáitól. A szintén német nyelven író Conrad Bussow állítása szerint Borisz nemes egyszerűséggel „két bérgyilkossal megölette”⁷⁷ a gyermek trónörököst. Jacques Margeret is tudni véli, hogy Borisz Godunov gyilkoltatta meg 1591-ben Uglicsban a gyermek Dmitrijt, IV. Iván legkisebb gyermekét. Isaac Massa is ezzel vádolja írásában Borisz Godunovot, az 1591-es eseményeket tartva a Zavaros Időszak legfontosabb okának. Hogy miért hiányzik a Borisz Godunovot negatív színben feltüntető eszmefuttatás szinte teljesen Zalánkeményi és titkárra művéből, nehéz megállapítani. Feltételezhetjük azonban, hogy mivel Tectander csak titkári minőségében és csak rövid ideig járt Moszkóviában, nem juthatott hozzá sok releváns információhoz a Borisz Godunov uralkodását megelőző éveket illetően.

Georg Tectander az ország földrajzi jellegzetességeiről is értekezik. Oroszországot igen nagy kiterjedésű, ám gyéren lakott országgént írja le, amelyben várost szinte alig találni. Ez megfelel a tényeknek: a 17. század elején Oroszország Európa legnagyobb kiterjedésű, ám legkisebb népsűrűséggel rendelkező országa volt. A többi szerzőhöz – Contarinihez, Herbersteinhez és Chancellorhoz – hasonlóan Tectander is termékeny országnak látta Oroszországot, s említést tesz az alacsony árákról is. Szerzőnk felhívja azonban az olvasó figyelmét a bőség rendkívül esetleges voltára. Előfordulnak ugyanis Oroszországban olyan évek

⁷³ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 86–91.

⁷⁴ Tectander: *Iter Persicum*, 25. Saját fordítás.

⁷⁵ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 87.

⁷⁶ Adelung: *Übersicht*, 283.

⁷⁷ Bussow, Conrad: *Verwirrter Zustand des Russchischen Reichs*. In: Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II, 52.

is, amikor rossz a termés, és a lakosoknak ilyenkor bizony súlyos éhínségekkel kell megküzdeniük. Tectander éppen egy ilyen időszakban járt az országban, s írásában reflektál is az 1601 és 1603 közé eső úgynevezett nagy éhségre. A 17. század egyik legnagyobb éhínsége sújtotta ekkor Oroszországot, s a császári követek elől aligha lehetett elrejtteni ennek egyértelmű jeleit. Tectander a következőképpen reflektál a nagy éhségre. „Szinte teljesen hihetetlen, de úgy hallottuk, hogy a városban többször is előfordult, hogy a pékektől az emberek olyan pirogot vettek – ezt majdnem úgy készítik, mint nálunk a fánkot, csak mindenféle húst szokás belesütni –, amelybe a hullákról levágott húst sütötték bele. Ezeket később vagy elfogyasztották, vagy eladták. Mikor ez kiderült, több embert is felelősségre vontak. Sokan éhen haltak, akik pedig túléltek az éhínséget, rablók áldozataivá váltak; erről még hosszan tudnék írni.”⁷⁸ Erről az éhínségről Margeret és Isaac Massa is beszámolt. Az előbbi megemlíti, hogy „1601-ben óriási éhínség kezdődött az országban, amely mintegy három évig tartott. [...] Megszokott látvány volt, hogy az apa megölte feleségét és gyerekeit, vagy az asszonyok ölték meg férjüket vagy akár gyermekeiket abból a célból, hogy elfogyasz-
sák.”⁷⁹ Még néhány rémeset felsorolása után szerzőnk megállapítja, hogy „csak Moszkva városában 120 ezer ember halt éhen, s akkor az ország többi részét még nem is számoltuk”.⁸⁰ Margeret azon kevés nyugati szerzők közé tartozik, akik szemtanúként élhették át a nagy éhség borzalmait. A francia szerző leírása szerint szemtanúja volt annak, hogy egy asszony egy parasztot magához csalt a piacról, majd megölte három társával, hogy lovát, majd holttestét megegye.⁸¹ A kannibalizmus fent vázolt változatának valóságtartalma természetesen megkérdőjelezhető, Tectander és Margeret írása azonban jól érzékelteti az éhínség borzalmait, amiről néhány évvel később Isaac Massa is említést tesz. A holland diplomata szerint emberi ész fel sem tudja fogni, milyen sokat kellett szenvednie az orosz népnek ezekben az években.⁸² Az éhen halt emberek pontos számának meghatározásában a legkülönbözőbb adatokkal találkozunk. Conrad Bussow az áldozatok számát 500 ezer főre teszi csak Moszkvában, ami mindenképpen túlzó. Bussow szerint maga az éhínség akkorra eszkalálódott leginkább, amikor 1604-ben a Logau vezette császári küldöttség Moszkvába érkezett.⁸³ Ebben a tekintetben mindenképpen Zalánkeményi írása számít hitelesebbnek, ugyanis a császári követség látogatása az 1601 és 1603 között zajló nagy éhség kellős közepére esett, tehát a magyar követ által vezetett küldöttség éppen abban az időszakban járhatott Moszkvában, amikor a borzalmak a tetőfokra hágtak.

Tectander részletes jellemrajzot készít művében az ország lakóiról, elemezve az oroszok vallásos életét is. Ezen a ponton azonban elveszti objektivitását, és az eddigi viszonylag mérsékelt hangnemet erősen negatív viszonyulás váltja fel Oroszország lakóihoz. A műben itt fordulnak elő a legnagyobb számban túlzó, erősen kétségbe vonható vagy egyértelműen hamis állítások. Az még a kevésbé bírálható elemek közé tartozik, hogy Oroszországban az emberek rossz modorúak és elutasítóak az idegenekkel és a más vallásúakkal szemben. Tectander megállapítja, hogy az oroszok saját magukat a leghívebb keresztényeknek tekintik, azonban életvitelükkel ennek éppen az ellenkezőjére adnak példát. Szerzőnk szerint „saját magukat a legigazabb vallás híveinek és a legjobb keresztényeknek tartják, minket azonban nem ismernek el kereszténynek, hanem kertelés nélkül pogányoknak neveznek.

⁷⁸ Tectander: *Iter persicum*, 43. Saját fordítás.

⁷⁹ Margeret: *The Russian empire*, 59.

⁸⁰ Margeret: *The Russian empire*, 59.

⁸¹ Szvák Gyula: *Cárok és kalandorok*. Budapest, 1982. 65.

⁸² Tectander: *Iter Persicum*, 44. Saját fordítás.

⁸³ Adelung: *Kritisch-literarische Übersicht*, II. 70.

Ők maguk viszont annyira istentelen, gátlástalan, becstelen és hazudós emberek, hogy mindent nem is lehet róluk leírni. Mivel fél évig közöttük éltünk, eleget tudtunk meg róluk. Véleményem szerint ezen a helyen a parázsnaság, a fajtalanság és más bűnök annyira elszaporodtak, mint sehol máshol a világon. A tízparancsolatot nem tartják be, s ha jól értettem, nem büntetik szigorúan annak megszegőit. A gyilkosok vagy más bűnözők két-három évnyi börtönbüntetés után még elvetemültebbek, mint azelőtt. Egyébként pedig röghöz kötött szolgák.” A szászországi titkár művében még egészen marginálisnak tűnő dolgokra is kitér, amikor a köznép romlottságát igyekszik bizonyítani: „...az oroszok állatias, faragatlan és durva emberek, akik tányér és kés nélkül esznek, s az ételt pusztá kézzel ragadják meg. Többnyire mézsört és pálinkát⁸⁴ isznak.”⁸⁵ Tectander nem az egyetlen utazó, aki lesújtó véleményrel bírt az orosz népről. Már a 16. századi szerzők is túlnyomó részt elítélően nyilatkoztak az oroszok jelleméről. Barberini és Mayerberg ezzel kapcsolatos kijelentéseire már utaltunk. A Tectanderhez időben legközelebb lévő Jacques Margeret is hitszegő, csalárd és gonosz embereknek nevezi az oroszokat, akik a törvényt egyáltalán nem tisztelik.⁸⁶ Adam Olearius is hosszasan sorolja azokat a bűnöket, amelyek szerinte az oroszoknál igen nagy számban fordulnak elő. Ez szinte teljesen egybevág a Tectander által leírtakkal.⁸⁷ A római katolikus vallású titkár nem mulasztja el kritikával illetni magát a pravoszláv vallást sem. „Úgy értesültem, hogy Szent Pál és a romlott görög hit követőinek nevezik magukat. [...] Az előkelő emberek saját bálványszobrot vásárolnak maguknak a templomban, ahol ezt fel is szentelik, és otthonukban körbeagatják festett táblácskákkal és gyertyákkal, gyakran felgyújtván így a házakat és a portákat. Minden háztartásban – legyen gazdjuk szegény vagy gazdag – található egy bálványkép a szoba bejáratával szemben. A házakban az asztal felett egy festett táblácska lóg, amely Szent Miklóst, Szent Vazult vagy a négy arkangyalt ábrázolja. Számtalan szentjük van, akiket imádnak. Felszentelésük után akkora nagy becsben tartják őket, mintha legalábbis élő személyek lennének. Saját bálványt bárki vásárolhat magának, ezek ugyanis minden mennyiségben kaphatók a piacon.”⁸⁸ Szerzőnk megítélése szerint az orosz papok rendkívül műveletlenek, sőt a tanulást veszélyes dolognak tartják, mert szerintük az ellentétes a vallással. Ebből adódóan – véli Tectander –, aki írni és olvasni tud, akár már a legmagasabb egyházi főméltóságokat is betöltheti. Ez az aspektus egyébként hangsúlyosan kerül elő Possevino és Fletcher írásaiban is, olyannyira, hogy a pápai legátus az ország katolizálásban a legfontosabbnak az akadémiák létrehozását tartotta. Az *Iter Persicum* beszámol többek között arról is, hogy amikor Zalánkeményi betért egy pravoszláv templomba, egy pap azonnal ott termett, s megkérdezte, mit keres ott, sőt, egyáltalán keresztény-e. Ez a bánásmód nem egyedül az általunk vizsgált forrásban jelenik meg. Barberino már 1565-ös útja alkalmával arra panaszkodott, hogy „az oroszok egyáltalán nem engednek be idegeneket a templomaikba”.⁸⁹ Megállapítható azonban, hogy Tectander az oroszok vallását is jóval negatívabban ítéli meg, mint más szerzők. Legkorábbi forrásaink közül Giovio és Campense is kiemeli, hogy az orosz emberek mélyen vallásosak, és a nyugatiaknál jobban követik az evangéliumot. Maga Possevino is meglehetősen

⁸⁴ A német eredetiben a „brandtwein”, tehát a *brandy* szó szerepel. A bor kiegészített, koncentrált javát holland és angol kereskedők hozták be Oroszországba.

⁸⁵ Tectander: *Iter Persicum*, 56. Saját fordítás.

⁸⁶ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 110.

⁸⁷ Olearius: *Ausführliche Beschreibung*, 77–82.

⁸⁸ Tectander, *Iter persicum*, 45. Saját fordítás.

⁸⁹ Barberino, Raffaello: *Relazione di Moscovia scritta da Raffaello Barberino al Conte die Nubarola, Anversa, li 16 Ottobre 1565*. In: Übersicht, 237.

pozitívan ítélte meg az oroszok vallásos életét, azonban ennek a pozitív megítélésnek egyértelműen politikai okai voltak.⁹⁰ A pápai legátus leírása abban a tekintetben egyezést mutat az *Iter Persicum*mal, hogy az orosz népet vallásosságában is rendkívül műveletlennek tartja.⁹¹ Az oroszok vallástalannak és rossz kereszténynek titulálása a 17. században már markánsabban jelenik meg több szerzőnél is. 1633-ban Adam Olearius is azt írja, hogy bár a görög hit követőinek tartják magukat, nem teljesen aszerint élnek, s tetszésük szerint mindefélét hozzátesznek, s gyakran tévutakra kalandoznak.⁹²

Összegzés

Írásom végén röviden összegzem azokat az információkat, amelyeket a legfontosabbnak tartok az általam bemutatott témával kapcsolatban. Mint azt már korábban említettem, Zalánkeményi Kakas István sohasem tért vissza az útról. Feljegyzéseit azonban átadta Georg Tectandernek, aki így megírhatta nagy művét, amelyben számos fontos információt hagyott az utókorra az orosz népről, a pravoszláv vallásról, a cári hatalomról, az ország földrajzi adottságairól s az idegenekkel való bánásmódról. A mű jelentőségét az adja, hogy ez az első releváns forrásunk arról, hogy a magyarok körében milyen kép élhetett az oroszokról a tizenhetedik század elején. Mivel Zalánkeményi és Tectander műve Borisz Godunov uralkodásának idejére esik, s szerepelnek benne a nagy éhségről szóló észrevételek is, a forrás elengedhetetlenül fontos a röviddel látogatásuk után kitört Zavaros Időszak ok-okozati összefüggéseinek megértéséhez is. Maga a mű összevethető többek között Isaac Massa, Jacques Margeret, valamint Conrad Bussow műveivel, ily módon az *Iter Persicum* fontos elemét alkotja Borisz Godunov uralma, valamint a Zavaros Időszak évei kutatásának. Ha a Habsburg Birodalom és Oroszország diplomáciatörténetét tesszük vizsgálat tárgyává, akkor is megkerülhetetlen a magyar diplomata utazása és műve. Bár a mű nagyrészt mérsékelt hangnemben mutatja be Oroszországot és annak lakóit, a leírás bizonyos részei fontosak lehetnek a ruszofóbia kutatásának szempontjából is. Maga az *Iter Persicum* nem tekinthető olyan grandiózus műnek, mint Margeret vagy akár Isaac Massa leírásai, ez azonban természetesen mondható, hiszen a francia katonát és a holland kalandort Oroszország és annak története érdekelte, műveiket is ennek a témának szentelték, a magyar diplomata és küldöttsége azonban csak köztes állomásnak tekintette a moszkvai Oroszországot Perzsiába menet. Éppen ezért Zalánkeményi és titkára nem adnak a fent említett szerzőkhöz hasonló részletes leírást, s egyébként is mindössze szűk egy évet töltöttek az országban, így jóval kevesebb információval rendelkezettek, mint fent említett társaik. Ennek világos következménye az, hogy az *Iter Persicum* – legalábbis eddig – viszonylag alulreprezentált a nemzetközi publikációkban, s inkább csak Magyarországon foglalkoznak Zalánkeményi alakjával, művét viszont rendkívül ritkán vizsgálják az Oroszország-kép kapcsán.

Zalánkeményi és társai a kora újkori Oroszország számos vetületéről jutottak információhoz, s bár az írás kétségkívül számos pletykát és hallomásból szerzett történetet tartalmaz, maga a mű megfelel annak az általános tendenciának, amely a kora újkori Oroszországról szóló értekezésekben megnyilvánul. Kíváncsinos volna, hogy ez az útleírás is kellő figyelmet és több publicitást kapjon a nemzetközi ruszisztikai kutatásokban. Maga a mű még fontosabbá válik, ha annak műfajára tekintünk. Az útleírás, pontosabban az angolszász történészek által történeti etnográfának nevezett műfaj számos, eddig még kiaknázatlan

⁹⁰ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 146.

⁹¹ Radnóti: *Európa Moszkóvia-képe*, 150.

⁹² Olearius: *Ausführliche Beschreibung*, 104–105.

anyagot tartalmaz, amelyek feltárása a mai napig zajlik. Fontosnak tartom, hogy a kutatás előre haladtával az *Iter Persicum* és Zalánkeményi Kakas István alakja is méltó helyre kerüljön.